

I. Egy nap a terepen

Egy nap: azaz igen rövid idő. Még arra sem elég, hogy szétnézzem, ismerkedjen az idegen.

Dehát nem is erről van szó. Sok-sok, a terepen töltött nap után hazatér a kutató, és rendezi jegyzeteit, formát keres a kutatott társadalomra – teljes értelemben: a tapasztalt emberi valóságra – vonatkozó gondolatainak. Néha olyan váratlanul egyszerű a választott forma, már-már sablonos, hogy mintegy bátorítja az olvasót: ezzel én is megpróbálkozhatnék! Nézzük csak:

„Az élet a szigeten általában hajnalban kezdődik. Ha azonban a hold találkozik a hajnalpírral, a fiatal férfiak kiáltásától már jóval hajnal előtt hangosak a domboldalak. A nyugtalan, nyomasztó, kísértetektől látogatott éjszaka után vidáman kurjongatnak egymásnak, miközben serényen végzik munkájukat. Amint a hajnal elterül a lágy, barna háztetőkön, és a pálmafák körvonalai kirajzolódnak, háttérükben a szürkén csillogó tengerrel, a szerelmesek egymás után osonnak haza a szerelmi légyott után, amelyet párjukkal a pálmafák alá húzódba vagy a partra vont csónakok árnyékában megbújva töltöttek. Igyekeznek, hogy a nappal már mindegyiküket megszokott alvóhelyükön találja. A kakasok lomhán kukorékolnak, s a kenyérfák felől egy éles hangú madár rikoltása hallatszik. A tenger átható moraját, amellyel a part melletti szirteknek ütődik, lassan elnyelik az ébredő falu neszei. Felsírnak a csecsemők, néhány apró nyöszörgést hallani, mielőtt az álmittas anyák megszoptatnák őket. Apró gyermekek bújnak ki a takarók alól és ballagnak le álmosan a partra, hogy arcukat a tenger vizében felfrissítsék. A korai halászatra készülődő fiúk összeszedik felszerelésüket, és elindulnak, hogy felkeltsék lom-

hább társaikat. Itt-ott tüzet gyújtanak, fehér füstjük azonban alig látszik a hajnal tompa színeiben. Az egész falu felkelni készül.”

A látszat azonban igen csalóka. A fenti néhány sor csak részlet az első fejezetből. Ezután következik mindaz, ami a felszín mögött van; aminek megpillantásához, megfigyeléséhez, megértéséhez sok-sok napra van szükség (feltételezve persze, hogy megvan az ehhez szükséges szakismeret): a gyermek nevelése; a lány és korcsoportjai; a lány helye a közösségben; nemek közötti kapcsolat; a lázadó lány; középkoriak és öregek. Egyszóval: a helyi társadalom szerkezete, működése egy egzotikus, csendes-óceáni szigetcsoporthoz: Samoán. A szerző pedig: az ismert amerikai antropológus, Margaret Mead. (Mead: Férfi és nő. Budapest 1970:7)

Az ebben a fejezetben következő írások a nyolcvanas években születtek. „Egynapos” írások: igen egyszerű a választott – az akkor az íróik számára adott – forma. Egyetlen érdemük: első fejezetet, bevezetőt jelentenek a továbbiakhoz. Ujjgyakorlatok; út az első megtalált, kimunkált fogalom fele. Az olvasottak – szavak, gondolatmenetek, fordulatok – első, nyers alkalmazásai, sokszor próba-szerencse alapon.

Ezek az írások egy romániai magyar hetilap, A Hét negyedévi mellékletében, a TETT-ben jelentek meg, mintegy száz, Csíkszeredában, ugyanabban a körben született társukkal együtt. Ami ma már nem látható, talán nem is annyira fontos: minden egyes, a szerkesztő által felvetett téma serkentette az elképzelések vitában való körvonalazását, az elérhető szakirodalom felkutatását és megbeszélését, közös értelmezését, esetleg közös értését. Először beszélgető, együtt gondolkodó társaság volt, ami később Munkacsoporttá vált. Ez a háttér a megíráshoz nyújtott nem kevés bátorító biztonságot.

Mindenki számára, anélkül, hogy különösebb képzettsége, „diplomája” lenne, netán társadalomkutatással foglalkozna: a legfontosabb „terep” a mindennapok, amelyben benne él. Például: a család, amelyben kisgyereket nevel, férjével, feleségével „nézeteltérései vannak”; a szülőfalu, ahonnan származik, ahol mindenkit jól ismer; a

gyermekotthon, ahol évek óta tanárként dolgozik. Az ezeken a helyszíneken tapasztalt eseteket – ahogy szívesen nevezzük: helyzeteket – **a folyamatról leválasztani, időben és térben behatárolni, leírni: ez volt az első vállalt, az „első napon” már lehetséges, társadalomkutatói feladat.**

Kezdjük egy igen ismerős, igen mindennapi helyzettel: a veszekedéssel.

Nem vagyunk gondolatolvasók. Legalábbis csak nagyon kevesen. Ennek ellenére vannak olyan helyzetek, amelyekben olvasni tudunk az előttünk álló embertársunk gondolataiban. Mégpedig tévedhetetlen magabiztossággal. Ez a helyzet: a veszekedés.

Ilyenkor hajszálpontosan tudjuk, hogy a másik fél mit gondol... rólunk. S ezt nemcsak kitaláljuk, mégpedig a leggyakorlottabb magust is megszégyenítő pontossággal, hanem ki is mondjuk: „Te most azt gondolod rólam, hogy...”; „Te magadban most azt gondolod, hogy én...” állítjuk olyan hevességgel, hogy az „ellenfél” minden védekezése eleve tárgyitalan. Néha ugyan elrebeci nagy bátortalanul, hogy „eszem ágában sem volt azt gondolni, hogy...”, dehát mit tehetne szegény, mikor az indulattal teli veszekedő társ olyan rámenős? Védekezés helyett – visszavág.

Valószínű, hogy nagyon sokan veszekedünk. Ritkán vagy gyakrabban, néhol vagy mindenütt, csak kiemelt partnerrel vagy mindenkivel – ki-ki vérmérséklete és beidegződései szerint. A „sikeres” veszekedés kétlépcsős torzítás eredménye. A két mozzanat egymástól igen különbözik, együttes hatásfokuk épp összekapcsolásuk eredményességétől függ.

Vegyük a legegyszerűbb példát. „Te örökké csak húzogatsz az orrod, amikor eszünk!” – mondja a dühös feleség a nemkevésbé ingerült férjnek. Válaszként ő is hasonló kijelentést kap, ezért elegendő, ha csupán az egyik kijelentéssel foglalkozunk.

A mondat két olyan állítást is tartalmaz, amely a célba vett személyt igyekszik megsemmisíteni. Ez utóbbi ugyanis meg van győződve arról, hogy ő általában rendesen viselkedik étkezés alatt, s ha tesz is megjegyzéseket, az egyáltalán nem nevezhető orrhúzogatósnak! Épp ezért a feleség kijelentésének elhangzásakor úgy érzi magát, mind amikor valaki rámutat egy tárgyra – amit ő mondjuk almának tud –, és azt mondja rá, hogy márpedig ez egy pár bakancs. És itt jön be az igazán érdekes második mozzanat!

Ő hiába mondaná, hogy „ez bizony alma, és nem bakancs”, mert a támadó fél kijelentése éppen azt hangsúlyozza, hogy „te **örökké** (állandóan) almának nevezed, holott az bakancs!”. Így legfeljebb azt vághatná vissza, hogy „nem örökké”, és akkor a valótlan állítás győzedelmeskedne felette. Ez az **örökké** igen-igen veszélyes szócska, mert azt hangsúlyozza, hogy „te mindig csak az orrodát húzogatom!”, tehát: „mindig ellenem vagy!”. Az orrhúzogató – ami talán a kérdéses pillanatban elő sem fordult – ezzel a kis szóval megtámogatva térben és időben kitágul: gyakori és módszeres **támadás** képében jelenik meg. A célba vett személy hirtelen úgy érzi, hogy őt egy ellenséges, támadó világ vezéralakjává varázsolták, aki a szemben álló fél elleni áskálódáson kívül semmi egyébvel nem foglalkozik. Ezt a ravaszul kreált világot lebontani – legalábbis a veszekedés adta időkeretek között – nem lehet, ehelyett a megtámadott fél is hasonlóval válaszol: „belelát” a másikba, és halálos pontossággal állít az ő nevében olyant, amitől annak méltán mered az égnek minden hajaszála...

(Bíró A. Zoltán: Velünk is történik. Megjelent a TETT 1988/4. számában.)

A helyzet lehet időben kiterjedtebb, lehet folyamatszerű: az életút egy része vagy életutak találkozása, összefonódása majd szétválása. Mindez persze megfigyelhető annak érdekében, hogy egyszerűbben felfogható, követhető legyen, egyetlen zárt, „szigetszerű” helyszínen: mondjuk egy gyereketthonban.

A megfigyelések nyomán elkészül az első vázlat: mi történt a frissen érkezett csoporttal; mi történt a csoporttagokkal. Az egyén cselekvései pedig beleágyazódnak a keretbe, amely szorítja, nem engedi másmilyenné alakulni; ez a keret az intézmény társadalma, a maga zord törvényeivel.

Négy új fiú érkezik a gyermekotthonba. Egy osztályba kerülnek, és „közös múlt” áll mögöttük. A fiúk között egyetlen olyan van, aki egyidős új osztálytársaival, a többi két-három évvel idősebb, mindhárom kemény, fejlett nagyfiú, akik megszokták, hogy a gyermekközösségben nekik mindig igazuk van, velük nem tanácsos vitatkozni, mert legfőbb érvük a nyers erőszak. Megjelenésük általános felfordulást, riadalmat idéz elő a gyermekotthonban: a kicsiket fosztogatják, „sarcot vetnek ki”, és olyan félszben tartják a gyereket, hogy azok még csak panaszkodni sem mernek nevelőiknek.

Az intézet vezetősége sejt valamit az új eseményből, bizonyítékok nélkül azonban senkit nem lehet megbüntetni. Figyelni kezdik a fiúkat: aránylag rövid idő alatt sok mindent sikerül felderíteni „tevékenységükről”. Az igazgató elé hivatják őket. Kettő megjelenik, a másik kettő megszökik az intézetből. Az intézetben maradt a legerősebb és a leggyengébb, a legkisebb, aki értelmileg a szellemi fogyatékoság határán helyezhető el, de rendkívüli alkalmazkodóképességgel rendelkezik. A két fiú aránylag őszintén beszámol viselt dolgaikról. A büntetés nem túl szigorú, de ettől kezdve mindketten megfigyelés alatt állnak, minden lépésükről be kell számolniuk. A másik kettőt visszahozzák az intézetbe, másnap újra megszöknek. Miután ez néhányszor megismétlődik, dönteni kell sorsukról: egyiket, akinek vaskos rendőrségi dossziéja van, átnevelő intézetbe utalják; a másik haza kerül a szüleihez. Nekik többé semmi közük a gyermekotthonhoz.

A négytagú „galeri” két gyermekotthonban maradt tagja érdekes változásokon ment keresztül. A nagyról, az erősről, akit mindenki bandavezérnek hitt, lassanként kiderült, hogy alapjában véve szelíd, békés természetű fiú, akinek mindig, mindenben csak a végrehajtó

szerep jutott. Nagyon befolyásolható természete és a rossz környezet juttatta a bűnözés határára. Rövid idő alatt megbecsült személyiségévé vált a gyermekotthonnak: nevelői, tanárai bármire megkérhették, szívesen segített, bármit rá lehetett bízni – soha nem élt vissza a bizalommal. Soha nem törekedett arra, hogy „vezérnek” tekintsék.

A „kicsi” konfliktusos helyzetbe került. A „galeri” rövid tündöklésének idején megszokta, hogy testi és szellemi kiválóságok nélkül is valamiféle „főnöki” szerep az övé, sokan függnek tőle. Ezt a szerepet nagyon megszerette, és fájdalmasan érintette, hogy megfosztották tőle. Mindenképpen kiváltságos szeretett volna lenni, és a kiváltságok megszerzése érdekében rendkívüli alkalmazkodóképességére támaszkodott a továbbiakban. Kedves, nyájas, segítőkész, de főleg hízelgő lett – megpróbált mindazoknak a bizalmába férkőzni, akiktől kiváltságokat remélhetett. Célját pontosan kidolgozott stratégiával közelítette meg. Azoknak a nagyfiúknak a barátságára, támogatására volt szüksége, akiket minden gyerek tisztelt, akiktől minden gyerek félt. Ebbe a társaságba azonban nagyon nehéz volt bejutni, úgyszólván lehetetlenséggel határos; oly nagy értéknek tekintették a nagyok (IX-X. osztályosok) barátságát, hogy azt csakis komoly ellenértékkel lehetett megszerezni.

Hősünk egyszerre három területen fogott hozzá a „világhódítás-hoz”, behízelegte magát a konyhán, a legmocskosabb munkában is tündöklött segítőkészségével, és így elérte, hogy az élelmiszerek kiosztásakor is igénybe vették segítségét; a ruharaktárban is fáradhatatlan önkéntes segítőnek bizonyult; a testnevelési szertárban pedig tökéletes rendet, tisztaságot teremtett, szintén a legteljesebb önzetlenség és jóindulatú segítőkészség álarca alatt. Két évre sem volt szüksége ahhoz, hogy minden nagyfiú barátjának tekintse, hogy a rettegett „nagyok” bármikor, bármiben védelmükbe vegyék. Képességeit saját érdekében tudta kamatoztatni. Teljhatalmú „nagyfőnök” lett, akit többé soha, senkinek nem sikerült megbuktatni.

A gyermekotthoni növendékek eszményképévé vált. Mindenki olyan szeretett volna lenni, mint ő, minden „feltörekvő” az ő útját próbálta követni – az övéhez viszonyítva azonban csak viszonylagos

eredményeket tudtak elérni a követői. Több mint tízéves gyermekotthoni tanári munkám során ő volt az egyetlen olyan sztár, aki fizikai fölény nélkül uralomra jutott; elődeinek és utódainak uralomra jutásában feltétlenül szerepet (jelentős szerepet!) kapott fizikai fölényük. Egyik sem volt képes a gyerekek szemében legnagyobb értéket jelentő minden kulcspozíció tökéletes birtokbavételére; a legokosabb sztár sem tudta úgy átfogni az egészet, mint ő – valamennyinek szüksége volt fizikai adottságaira; ha csak demonstratív módon is, de az agresszivitás valamennyiük kelléktárában megjelent.

Egyetlen dologban hasonlítottak egymásra: a kisebbek, a gyengébbek, a kiszolgáltatottak soha nem szerették az ünnepezt sztárokat, akiket körülhízelegtek, akiknek szót fogadtak, de leginkább félttek, rettegtek tőlük. Akit valóban szerettek, abból soha nem lehetett igazi sztár. Egyik legrokonszenvesebb fiú kisiskolás kora óta a konyhán töltötte szabad idejét. Mint utólag kiderült, nem érdekből, hanem azért, mert nagyon szerette ezt a munkát. A konyhában szabadon mozgó gyerek, a szakácsnők bizalmasa mindig tekintély a többiek előtt, mindig remélni lehet tőle valamit. Ez a fiú azonban nem volt „diplomata”: a barátain segített, és nem próbált „konyhás nagyhatalomként” új, hatalmas, erős barátokat szerezni magának; a kicsiket előnyben részesítette a nagyokkal szemben. A gyerekek szerették (főleg a kisebbek, gyengébbek), de sztár nem lehetett belőle soha. A nagyokkal sokszor került ellentétbe, néha meg is verték, de ettől sem „okosodott meg”. Ha az előbbi típust „sztárnak” nevezi a szociálpszichológia, ezt az utóbbit talán „ellensztárnak” nevezhetnők.

(Túros Endre: Sztárok és ellensztárok. Megjelent a TETT 1985/1. számában.)

A helyzet lehet akárhol, ahol ketten vannak, mondjuk egy férfi és egy nő, és lehet csupán egy pillanatig tartó. Lehet egy pillantás: egy kézre téved a tekintet. És többek között azok miatt az okok miatt, amelyeket az alábbi írás felvet, akinek ez a keze, azonnal reagál: cselekszik, esetleg szól is:

Aki kérdez: középkorú, vagy fiatal; nő. Aki válaszol, annak a válasz megfogalmazásakor figyelembe kell vennie többek között a kérdés hangnemét: a dühöt, a lemondást, a kihívást; a kontextust, például a kérdezőhöz fűződő viszonyát; és a fizikai valóságot, például azt, hogy van-e a kézen különlegesebb néznivaló (seb, deformálódás). Mozgósítani kell mindazt a tudást, amely arra vonatkozik, hogy a kérdező az eddigi interakciók során miként értékelte a kezéről, a kéz ápoltságáról, „szépségéről” elhangzott ilyen vagy olyan véleményeket. Azaz: tudni kell, mit tart ő a saját kezéről, s az ő tudásába hogyan illeszkedik az, hogy én nézhetem – és milyen „hátsó szándékkal”, értékelő gondolatokkal nézhetem – a kezét (de írhatnám: lábát, orrát, ajkait...).

Ebben az esetben is, mint annyi más mindennapi helyzetben, ha a figyelem egy bizonyos testrésze irányul, akkor a testrész „tulajdonosa” jól láthatóan magatartást változtat. Megfigyelhető, behatárolható, hogy az illető milyen viselkedési módokat, sztereotípiákat használ a helyzet megoldására; a támadás elhárítására.

Testünket, testrészeinket életünk folyamán, gyermek- majd serdülőkorban fokozatosan fedezzük fel, kezdjük értékelni, szeretni vagy utálni, mutatni vagy takarni, azaz nemcsak fizikailag, hanem szociális értelemben is használni. Hozzászoktunk a testhasználat kiemelt alkalmaihoz: a nyilvánosság előtti megjelenéshez, a szereplésekhez. A találkozások, együttlétek, a napi beszélgetés, ügyintézés első pillanataiban vagy köztes perceiben „jól megnézzük magunknak” partnerünk arcát, alakját, kezét – azaz valójában érzékeljük azt a módot, ahogyan ezeket a testrészeket számunkra megmutatja. Ennek a megmutatásnak nem sok köze van ahhoz, hogy mi, akikkel éppen szóba áll, a magunk számára mit is látunk meg, mit is fedezünk fel rajta. A megmutatás attól függ, ki hogyan birkózott meg a testrészeiről, s annak nyilvánosan megmutatkozó jellegéről kialakult elképzelésekkel. „Utálsz?”; „Ugye tetszik?” – kérdezheti két, szá-

munkra ugyanolyan formájú, gondozottságú kéznek a megmutatási módokat különbözőképpen elképzelő, használó „gazdája”. A viszonyulások nagyobb része pedig nem verbálisan zajlik. A kézre tévedő, ott rögzülő tekintetet felfedezve a reakciók szemmel láthatóak: a kéz „szép” tartásba merevül, táská mögé vagy zsebbe rejtőzik, „elegáns” mozdulatokba (például gesztikulálás, cigarettára gyújtás) kezd.

A filozófiai antropológia tárgykörében jól ismert a vázolt jelenség. Mihail Bahtyin beszédelméleti jegyzeteiben foglalkozik az ember „önmagáról kialakított képének” problémájával. Bahtyin nagyon is heterogénnek fogja fel ezt a jelenséget. Valójában arról lehet beszélni, hogy az öntudat történelmi fejlődésen megy át, újra- és újraértékelődik. Mindez a gondolkodás fejlődésében nyomon követhető. Az egyén az egyszeri, egyedi én-élmények, érzetek sokaságát regisztrálja – de már ez a regisztrálás, és még inkább a feldolgozásuk, megértésük a mások előtt, másokkal való szüntelen dialógusban, az ő számukra is történik. A gondolkodás egységesítő, normatív: megteremtí az éntől független, emberi világot. Az én számára ez a standardizálási, modellkövetési igény realizálása azt jelenti, hogy az én figyelembe veszi a más vélemények sorozatát, és szükségszerűen álcázza, átszervezi énjét. Ez úgy történik, többek között, hogy bonyolult szerepépítésekbe kezd: kiépíti „az önmaga számára való ént”; „a mások számára való ént”; „az én számára való másokat”. Mindegyikhez kialakítja – azaz az adottból, a hallott-látott-tapasztaltból átveszi, kiválogatja – a viselkedési- és beszédformákat, és helyzetektől függően változtatja a szerepeket.

A mindennapi életstratégiák: a három viszonyuláskategória, és a közöttük kialakult viszonyhálózat építése és működtetése. Ebbe a gondolatmenetbe illesztve nem meglepő a kijelentés, hogy van „önmagam számára való kezem”, és „mások számára való kezem”. Fájdalomérzet, baleset, vagy egyszerűen valami apróság, ami a kezemre tereli a figyelmet, „automatikusan” előhív egyfajta viselkedést: fõlszisszenek, grimaszokat vágok, káromkodom. Ha feltűnik a másik, akkor viselkedést változtatok: keresgélek a szavak, a káromkodások között, elfordulok vagy odafordulok (tehát az egész „irá-

nyultságom” változik). A viselkedésmód aszerint változhat, hogy ki is az a másik, és milyen a hozzá való viszonyom; milyen a kontextus; stb.

A kulturális helyzetek behatárolják a lehetséges viselkedések számát. Elvileg egy emberi egyed születés után bármelyik emberi kultúrába belenevelődhet; gyakorlatilag a legtehetségesebb színész sem futhatja be utólagosan, szerepével „azonosulva” a kultúrának azokat az elsajátítási útjait, melyek egy általa játszott szereppel való teljes összeolvadást, mindennapi énjének teljes feladását jelentenék, azaz bármennyire is szeretné, teljes mértékben nem lehetséges számára, hogy szerepe „mások számára való én” helyett „ön maga számára való énné” is váljék.

Amilyen viselkedés kíséri a címben feltett kérdést, az sajátos személyiségjegyeket hordoz, akár csak bőrünk, ujjlenyomatunk. Csakhogy ebben az esetben kulturális személyiségjegyekről, kultúrában-való-létünk jeleiről van szó. Ez pedig sosem lehet csakis és kizárólag egyedi. Kulturális személyiségjegyük nem csupán elválaszt, hanem ugyanakkor valamilyen közösséghez köt bennünket.

Mindig van valaki, aki nézi a kezem.

(Gagyfi József: „Miért nézed a kezem?” Megjelent a TETT 1988/3. számában.)

A helyzet lehet egy találkozás: megadott helyen, a senki földjén, például a székelykocsárdi vasútállomáson, és megadott időben, amíg indul Marosvásárhely fele a személyvonat. Olykor nem mindennapi a feszültség, az összezártság kényszere. Na lehet, ha megtehetjük, távol tartjuk magunkat az ilyen helyzetektől. Ha lehet, szabályozzuk a térhasználatot. Ha mégis belekerülünk a nemkívánt helyzetbe, akkor elsősorban elbizonytalanodunk: segítséget remélünk: jó társaságot, magunkhoz hasonló utastársakat. Vagy legalábbis: a különleges, zavaró viselkedésre elfogadható magyarázatot.

„A K-i vonatállomáson vártam a csatlakozást, két órát vagy még többet. Bementem a váróterembe, s leültem egy padra. Bejön valaki – találd ki, hogy kiről lehet szó? – bő, széles, többretegű rokokóval, olyan jó élénk színű az egész, enyhén szólva poros ő is, a szoknyája is. Húzza maga után az elmaradhatatlan tömött zsákot vagy tarisznyát... volt ott még üres hely elég, de pontosan az én padomat nézte ki magának. Se szó, se beszéd letelepedett, és olyan közel, hogy úgy éreztem, egyenesen reám ült! Nem tudom, milyen képet vághattam, de biztosan látszott rajtam, hogy mit gondolok. Tüntetően elhúzódtam, hogy ne üljünk éppen egymásnak dőlve. Ezt tényleg észrevette, mert végigmért, úgy látszott, hogy tétovázik valamin, aztán mint aki csak erre várt: közelebb húzódtott, s közben lökött is egyet rajtam. Tényleg felháborodtam, s úgy ültem tovább, hogy a vak is láthatta volna, hogy gondolatban a pokolba küldöm. S érted-e, angyali nyugalommal, mintha tényleg az lenne a célja, azt kell mondjam, hogy az is volt, hogy a padról letaszítson, megint nekem ütődik. Azt hittem, megbolondulok. S az csak bámult, s közbe-közbe beszélt valamit az oldalt ülő rokonaival, s húzogatta maga után a zsákját. Nem bírtam tovább, felálltam s kimentem. S az ott benn elterpeszkedett...”

Valószínű, nem az idézett ismerősöm az egyetlen, aki ilyen történetet tudna mesélni, hozzáragasztva a tolakodó személyhez a gátlástalan, neveletlen, arcátlan és még ki tudná felsorolni miféle minősítéseket. Anélkül, hogy kétségbe vonnám ezeknek a kifakadásoknak a létjogosultságát, hasznosnak tartom azt a kérdésfeltevést, hogy vajon mennyire is van szó a bemutatott példában előítéletekről, és mennyiben olyan (kultúrák közti) különbségekről, amelyek elsősorban nem szemtelenségből, nem szándékos rosszakarásból, hanem a **térhasználat eltérő gyakorlatából** adódnak. ET. Hall, a neves antropológus, sok hasonló esetet idéz. Ezeknek többnyire ő maga volt a szenvedő alanya az ún. „keleti kultúrákat” vizsgálva. A kellemetlenségek mögött az áll, hogy minden kultúrának szabályai vannak a

térhasználat módjait illetően, és ha két különböző kultúrához tartozó ember összekerül, akkor a térhasználatukban bizony sokszor „összeütköznek”. Míg az araboknál nyilvános helyen semmiféle gyúródás és lökdösés nem számít igazán tolakodásnak, tehát nem ítélik el, addig az európai ember elviselhetetlennek, legalábbis felháborító udvariatlanságnak érzi, ha engedély nélkül a ruhájához vagy a bőréhez érnek.

A szabályok azonban nemcsak akkor működnek, amikor ösztönösen vagy tudatosan vállaljuk őket, nem csupán bennünk léteznek, hanem térformáló gyakorlatunk (építkezés, lakberendezés stb.) folytán beivódnak fizikai környezetünkbe, és ezentúl meghatározzák viselkedésünket. Nem véletlen, hogy a tágas, mindenkivel állandó kapcsolattartást biztosító belső térhez szokott arab igen kényelmetlenül érzi magát kicsi és alacsony mennyezetű európai tömbházban, amely elválasztja az embereket egymástól, s a benne lakót – legalábbis az arab ember szerint – elzárja élete elemétől, a másokkal való folyamatos együttlét érzésétől.

Tehát nem csupán mi szabályozzuk a tér használatát, nem csupán alakítjuk a teret, hanem az a megalkotása után már beleszól abba, hogy mit és hogyan teszünk. Ha két ember a saját kultúrája által előírt szabályokat követi, a térhez való viszonyulása során a két szabályrendszer – minden tolerancia és kölcsönös megértés ellenére is – sokszor keresztezi egymást. A bemutatott történetben is ez a helyzet állt elő, s mint láthatjuk, komoly sértődést váltott ki az egyik oldalon. Jelentkeznek viszont sokkal komolyabb nézeteltérések is, amelyek néha nem nélkülözik a kölcsönösen egymásra szórt előítéleteket és minősítéseket sem.

Nem mentes a gondoktól a saját kultúrán belüli térhasználat sem, bár itt a zavarok nem annyira szembetűnőek, sok példát lehet azonban felhozni annak igazolására, hogy a térhasználatunkat itt is szigorú szabályok szervezik meg, és igen gyakran cselekszünk az általunk alkotott tér előírásai szerint. Gondoljunk csak a más kezéből átvett, még meleg telefonkagylóra, amelyet egy-két percig igyekszünk két ujjal tartani, de úgy, hogy más lehetőleg ne lássa meg gesztusainkban

az úgy-ahogy visszafogott viszolygást. Ugyanez mondható el a kárpitozott székről, amelyről épp felállt valaki, és mi rögtön elfoglaljuk a helyét. A térnek ezen elemei taszítanak bennünket, és csak akkor közeledünk hozzájuk, ha nagyon muszáj. Vannak ezzel szemben vonzó térelemek, amelyek felhívják a közeledésre, így például az impozáns, tágas, nyílt terek, az otthonosan berendezett környezetünk. Általában – ha rajtunk áll – ösztönösen úgy alkotjuk meg a magunk számára a teret, hogy annak a használati szabályait később szívesen tarthassuk be. A túl szűk, a túl tágas, a túl zsúfolt, a hiányosan berendezett, az ésszerűség tőlünk idegen modelljei által megalkotott tér roppant zavar bennünket (egy idegen konyhában biztosan csak a legutolsó kinyitott fiókban találjuk meg a az annyira keresett fűszert) különösen akkor, ha a kivitelezők figyelmen kívül hagyják mind az emberi nemre jellemző térérzékelési eljárások alaptörvényeit (látásunk, hallásunk, szaglásunk, tapintásunk teszi lehetővé a térrel való kommunikációnkat és mindenkinek biológiai korlátai vannak), mind pedig azt a tapasztalathalmazt és beidegződést, amelyet az egyének a társadalomba való belenevelődés kezdeti szakaszaiban szereztek, és ami térhasználatuk alapvető eljárásait – igen sokszor egy életre szólóan – meghatározta.

A téralkotás ma már külön társadalmi szerep, akik ezeket a szerepeket beélik, azok csak ezzel foglalkoznak, a tér alakításából élnek, és az általuk kivitelezett tereket mi szolgáltatásként fogadjuk el. Ők határozzák meg a belső terek nagyságát, beosztását (lásd a tömblakások alaptípusait), a nyílt terek méreteit és formáit, ők oltják a térelemekbe azokat a szabályokat, melyeket gyakorlatilag mindenkinek be kell tartania. Gondoljunk például a gyalogos és gépi közlekedés hálózatainak óriási szabályozó szerepére, amelyek naponta emberek tízezreit mozgatják a maguk törvényszerűségei szerint, a zárt térré sűrűsödő tömbházsorokra, amelyek meggyorsítják a lépteinket, hogy szorításaikból hamarabb szabaduljunk, a szintelen sima falfelületekre, amelyek távol tartják maguktól az embereket, a nyíltságot és a zártságot jól ötvöző, magabiztosságot árasztó és sétára készítő terekre, ahol pontról pontra ugrik a szem, és a látvány jól

szabályozott ritmusát követik akaratlanul is a lépteink. Ugyanilyen hallgatólagos, de erős hatásnak vagyunk kitéve középületeinkben is, amelyek az emberi kapcsolatokat lehetetlenné tévő túlbonyolított kompozíciókkal vagy éppen bizalmasságra ösztönző otthonosságukkal egymástól elszigetelhetnek, vagy egymáshoz közel hozhatnak.

A túlzott közelség, nem is beszélve a szó szoros értelmében vett zsúfoltságról, épp annyira zavaró számunkra, mint a kapcsolattartás lehetetlensége. Változó világunkban mindkettőre bőven akad példa. Ehhez még tegyük hozzá azt is, hogy a különböző rétegek, csoportok téralkotási igénye és térhasználati gyakorlata sem azonos. Az eltérések ismét egy sor zavart, összeütközést kelthetnek egy adott kultúrán belül. A falusi ember például városba kerülve gyakran vét a térhasználat szabályai ellen. Ne gondoljuk, hogy a városi ember falura kerülve nem követi el ugyanezeket a hibákat! Sőt, még az értékelések is megfogalmazódnak, amint kitette a lábát a házból. Ő sem találja el azt a helyet, ahol idegenként állnia kellene, őt is pontosan úgy összezavarja a környezeti elemek idegensége, és az is biztos, hogy tíz eset közül kilencben hibásan választja meg a beszédhelyzet által előírt távolságot, testtartást (nem is beszélve a kommunikáció más csatornáiról). Lényeges különbség viszont, hogy a falusi ember inkább a visszahúzódást választja, az idegen tér elemeitől való biztonságos távolságot, inkább a kommunikáció lehetetlenségét, mint annak erőszakolását. Viselkedésével hangsúlyozza, hogy nem ismeri az itt szükséges szabályokat. A falusi környezetbe került városi ember ezzel szemben erőlteti a természetes kommunikációt, és ennek érdekében rendszerint betolakszik a beszédpartnerei személyes terébe (a kézfogás hosszú, bizalmas és túlgesztikulált, gyakori a vállonveregetés, megtapogatás, megjegyzéseket tesz a beszédpartner külsejére, megfogja és minősíti a személyhez tartozó tárgyakat). Az eltérések mögött ugyanaz áll, mint amit a két különböző kultúrához tartozó egyén találkozásakor láthattunk. Kölcsönösen nem ismerik a partner térhasználati szabályait (ha tételesen is tudnánk ezekről, akkor toleránsabbak lennének), ugyanakkor teljesen másképp értelmezik a környezet elemiben lehorgonyzott térhasználati utasításokat: a tér ele-

meinek jelenlétéből vagy hiányából, megjelenési formájából, a tér-elemek egymáshoz való viszonyából eleve más és más utasításokat olvasnak ki. Meglepőek ezek a különbségek, hiszen térérzékelésünk biológiai alapjai azonosak. A tér használatával foglalkozó elemzések – bár egyelőre ezek sem mindig tudják kiiktatni a megdöbbenéssel párosult csodálkozást – azonban arra tanítanak, hogy a különbségekből adódó összeütközéseken nem elámulunk, hanem elgondolkoznunk kellene. Nem ismerjük még eléggé a kultúránként és mikrokultúránként nem tudatosan kialakított térhasználati-térformálási gyakorlatot, következőképpen arról sincs fogalmunk, hogy a működő szakértői csoportok által irányított gyors urbanizációval mit iktatunk ki végérvényesen az életünkből. Nem kell az így elmaradó szabályokat sem értéknak, sem megmentendőnek tekintenünk, még csak összegyűjtenünk sem kell őket, **elég lenne, ha megértenők a működésüket.**

(Bíró A. Zoltán: Otthonosság és változás. Megjelent a TETT 1985/1. számában.)

A következőkben körvonalazottak igen kitágított értelemben foghatókfél helyzetnek. Amiről szó van, amit meg akar ragadni, fel akar mutatni a szerző: az egy időben és térben igen kiterjedt világnak, az „elsüllyedt paraszti kontinens”-nek egy alapvető jellemvonása.

Még mindig megvan, ha nem is ugyanazzal a természeti és társadalmi környezettel, ha nem is ugyanazokkal az emberekkel, mint évszázadokkal ezelőtt, ha építészeti szempontból a „modernizációs hullámok” nyomait (el)viselve is, a helyszín: a falu. Turisztikai érdekesség annak, aki nem ismeri (és aki M1); otthon annak, aki ide születik, itt nő fel (vagyis: M2). Leltározási lehetőség annak, aki értelmezésre készül.

A falusi ház nyitott ablaka alatt fekszem és figyelem a szomszéd udvarról áthallatszó zajokat: léptek alatt ropogó kavics zörgése, víz

zubogása, csörömpölés, mély és magas állati hangok, távolról kürt hangja, rövid szünet után nyikorgás majd kolompszó, szapora éles csengőhang közeledik, erősödik s lassan elhal. Utána csattanás, majd percekig csend. Valaki, mintha erre várt volna, kitartó sebes kopogtatásba kezd.

1. Tételezzük fel, hogy a megfigyelő (a továbbiakban M1), aki mindezeket a zajokat, zörejeket regisztrálta, olyan nagyvárosi ember, aki ezen a reggelen először ébred falusi házban. Mit jelentenek neki ezek a hangok? Megkülönbözteti néhány zörejt, zaj eredetét, azaz következtetni tud a hangforrásra (állat, tárgy), esetleg megállapítja, hogy valamibe vizet öntöttek, valami elhaladt a kapu előtt, valahol fémet kopogtatnak. De ennél több nemigen telik tőle.

2. Elemezzük most azt az esetet, amikor a megfigyelő (M2) falusi emberként hallja a beszűrődő hangokat. Anélkül, hogy kinyitná a szemét, egy sor eseményről már tudomása van: korán reggel van, a szomszéd felkelt, vizet húzott a kútból, a vályúba öntötte, kiengedte a tehenet, megitta, a kisborjú az istállóban maradt, a tehéncorda és a kecskecorda elhaladt az utcán. A szomszéd egy keveset elidőzött a kapu előtt, aztán becsukta. Valamelyik szomszéd (ha jól odafigyel, azt is megállapíthatja, melyik) kaszaveréshez fogott, tehát ma kaszálni készül, stb. A külvilág tehát testközelbe került, felismerhető minden nesz, zörejt, a megfigyelő is naponta gyakorolja ezeket a hangokat kiváltó tevékenységeket.

A fenti hétköznapi eseménysor bemutatott kétféle értelmezése nyilván két határeset. M1 ebben a környezetben idegen, csak a minimális információt képes kiszűrni a hallott zajokból, jeleket, jelzéseket észlel, amelyek nem állnak össze szöveggé. A jelek mögötti világ ismeretlen számára, a hangokhoz nem „tapad” M2 tudáskészletéből semmiféle reflexió. Ezzel szemben M2, aki „otthon” van ebben a környezetben, olyan tapasztalatkészletet birtokol, amelynek segítségével valóságként megjelenítheti magának a kinti világ eseményeit.

Mindkét értelmezés nyomán rögtön valamilyen módon viszonyulnak környezetükhöz: M1 esetleg bosszús, hogy megzavarták reggeli álmát, de lehet, hogy kíváncsiságból felkel és szétnéz a kinti világban.

M2, ha állata van a csordában, már az első zajokra talpon van, mert a csordahajtást lekésni nemcsak kényelmetlen dolog, de szégyen is (ez is viszonyulás a mások véleményéhez), ha kaszálni való füve van, akkor betervezheti, hogy ő mikor kaszál, de lehet, hogy aznap éppen utazni akar, s akkor tudja, hogy a hétórás autóbuszig még nyugodtan elkészülhet stb.

Végeredményben az egyén érdekeltségei döntik el, hogy milyen viszonyulások alakulhatnak ki benne a környezet értelmezése után. Az érdekeltség befolyásolja az ismerős, egy előző alkalomkor már megoldott helyzetek újabb értelmezéseit, ezek esetleges hamis mozanatait korrigálni lehet az előző tapasztalatok segítségével. Az egyén számára valamilyen okból releváns helyzet megoldására működésbe hozott tudáskészlet-elemek „hatékonyasága” egyenes arányban nő vagy csökken az érdekeltséggel.

Olyan környezetek, amelyeknek elemei állandóak vagy alig változnak, az itt élő egyénekre ugyanazzal az ingerkészlettel hatnak, eredményezik a közös érdekeltséget. A két elem (ingerkészlet, érdekeltség) folyamatosan egymást erősítve termeli az egymással nagymértékben egybeeső viszonyulásokat. Hangsúlyozottan ilyen környezet volt az archaikus falu világa, de a mai falusi környezetnek is számos olyan szelete van, ahol az egybeesés kialakul, ami végeredményben a hasonló cselekvésmódok párhuzamosan futó sorozataiban ölt testet. Az esetleges eltérések a megvalósítás egyénre méretezettségéből fakadnak.

A létezéshez szükséges anyagi javak előállítására termelési rendszerben, tehát szoros, kölcsönös függőségrendszerben történik. E kölcsönös függőségrendszer optimális, gazdaságos működésben, tevékenységeinek összehangolásában fontos szerep jut a hangoknak.

Megismerés

A közvetlen környezet megismerésében a tárgyak, dolgok érdeklődésre számot tartó tulajdonságairól sok esetben a hangok is árulkodnak.

Az erdőn ledöntésre kiszemelt fát a fejsze fokával megkoppantják, hogy nem kong-e, mert ha igen, akkor a bél korhadt és csökkent értékű. A fűrész éles vagy fojtott hangja száraz vagy nyers fát jelez; a régi ház bontásakor a tetőről ledobált szarufák közül amelyik peng, azt még az újnál felhasználhatják, de amelyik csak süketen lehuppan s a szúpor száll ki belőle, csak a tűzre jó. Ha kaszát vásárolnak, megkocogtatják: az éles, hosszú, csengő hangú lesz a jó vágó; a cserepek közül is az a jól kiégetett s tartós, amelyik ha megkocogtatják peng, nem csak kopog. Ha a harangszó messze hallatszik, jó idő lesz, de ha a levegő lecsendesül, a falevél sem rezzen, hamarosan esni kezd az eső; az esős idő még tart, ha az erdőben „csikónyerítéshez hasonló rigófüttyöt lehet hallani”. (B.Á.)

Mindezek a hangok önmagukban nem jelentenek semmit, pusztán fizikai jelenségek. A nemzedékek felhalmozott tapasztalata tartalmazza az összefüggéseket bizonyos tulajdonságok és a tárgy által kibocsátott hangok között. Legtöbb esetben az egyén ezt az összefüggést tanulja meg, ritkán kerül sor ilyen környezetben új „felfedezésekre”.

Cselekvés

A napi munka rendjében az időbeosztás nemcsak az egész falut betöltő reggeli, déli és esti harangszóhoz kötődik. Időt jelez a hajnali kakasszó, a korareggeli pásztorkürt, a kolompszó, de nemcsak időt, hanem térbeli információt is közöl, amihez igazítani kell a munkaritmust. Ahogy emelkedik a nap, újabb hangok informálják a falusi embert a tennivalókról: a „kérő”, sivalkodó malacoknak el kell készíteni a moslékot, a „káráló” majorságnak szemet kell dobni, a gágogó libákat ki kell engedni a kapun, hogy legeljenek, figyelni kell, hogy a kályhában pattog-e a tűz a reggeli alatt, mert mindjárt harangoznak reggelre, s el kell menni a határra, az éppen soros mezei munkára. Ha szerencsés az ember, még fel is kapaszkodhat egy arrafelé zörgő szekérre. A gazdasszony, aki otthon maradt ebédet főzni, elmondhatta: „soha nem történt meg, hogy a déli harangszóval egyszerre ne

érkezzen meg a délebed a családnak, akármelyik határrészben dolgoztak” – egy bekövetkező eseményhez (déli harangszóhoz) viszonyítva osztotta be a délelőttjét. Mert a családnak pihenés, „dél csak akkor van, amikor az asszony elhozza a fazékban a levest. Akinek messzebb kell menni, az már a déli harangszó előtt elindul. S ha korán érkezik, vág még néhány kévét, míg kitelik a kalongya” (Szabó Gyula: Gondos atyafiság. 1.200.). De leülni harangszó előtt „korán” van, nem lehet, nem szokás.

Estefelé, ha a hangoskodó aprójószágot ellátta az ember, s az utcáról megint a közeledő kolompszó hallatszik, lehet langyosítani a fejővizet a sajtárba, odakészíteni a vacsorát, az esti harangszókor pedig a gyermekeknek is otthon a helyük.

Ha esős időben vagy télidőben otthon szorul a család, a különféle munkák zajai eligazítják, egybehangolják a férfi- és asszony munkát. Amikor a gazda a trágyával rakott szekeret supogtatja lapáttal, hogy ne hulljon el az úton, az asszony nyithatja a nagykaput; ha az asszony a kemencéből kiszedett kenyeret a kés fokával „megverte”, az ember jöhet a teknő egyik végét megfogni; a nyikorgó csűrkapu, zörgő kútveder, a fejszecsattogás, csattanó kiskapu, csörömpölő edények, stb. mind megfejthető jelek, melyekből nem csak a másik tevékenysége, térbeli helyzete, de még a kedélyállapota is kiolvasható.

Védekezés

Az archaikus falu a megtermelt javak védelmezésében, a védekezés hírüladásában sok esetben a hangokat is használta. Ha tűz ütött ki, „a harangfélreverés, dobolás, lármaverés hallatára” mindenki szerszámokkal sietett a helyszínre: „a férfiak fejszével, vasvillával, az asszonyok vízzel teli edényekkel”. Ha tolvaj dézsmálta az erdőmezőt „a tolvaj-kiáltásra, harangfélreverésre tartozik a falu felkelni s támadni”; aki a távolmaradásának „jó okát nem adhatja”, megbüntetik, de még azt is, aki ok nélkül „tolvaj-kiáltással vagy egyéb lármával” a falut fellármázza. Mert védeni kell a csendet is, a napi

munkában megfáradtak pihenését: „Nemkülönben, ha valaki éccakának idején, úgymint estvéli nyolc óra után a falu közönséges utcáján kiáltással, rikoltozással, danolással, furulyálással és füttyöléssel lármázna, vagy puskával löne, akár idegen, akár jobbágy, akár zsellér, elsőbben büntetődjek ad den.24 másodsor ad den.48”. A fenti idézetek Imreh István: A rendtartó székely falu című könyvéből valók.

A mai falu határában a kukoricatáblák körül kifeszített, drótra fűzött konzervdobozok zakatolnak, zörögnek, ha hozzáér a kártevő vad; havasaljai kaszálókon levő erdei szállások, esztenák mellett sokféle, ötletes, szélenergiát hasznosító hangkibocsátó szerkentyű csörög, csenget, pereg a vadállatok távoltartására.

Az állatállomány védelmére a szabadban háló csordáknál a pásztrok estéenként karbiddal hatalmasakat durrantanak az esetleg ott tanyázó vadak elijesztésére. A pásztorkutyák heverőhelye az állatokat körülvevő kosár négy sarkán van, hogy idejében észrevegyék az odalopózó farkast, medvét. A pásztorfülnek a távoli kutyaugatás sem egyforma: „Azt meg lehet állapítani, hogy mit ugatnak a kutyák: ha medve, akkor teli torokkal, vastagon, szinte egyhelybe, mert a vadállat lassan húzódik, ha farkas, akkor szaporábban ugatnak s gyorsabban mozognak, ha őzet űznek, akkor vékonyan, ritkán, szinte vinnyognak, nincs idejük ugatni a futásban”.(Cs.M.)

Az állatokra kötött csengők, külük, kolompok nemcsak a pásztor-nak jeleznek, hanem a többi állatnak is, ezért a „vezéregyéniségekre”, csordát „vivő” vezérekre kerülnek a tekintélyesebb hangú kolompok. A kiscsikós kancára apró, élehangú csengettyűt szokás kötni, hogy az elmaradozó csikó jobban tudjon tájékozódni, mert ha messze lemarad a vad rohanásban, könnyen „kárre vallhatja” a gazdája. Ellenben a nyári legelőn levő más lovakra nem kötnek csengőt, mert „a csengettyűs lovat jobban járják a legyek, s a támadó vadat későbbben veszi észre”. Télen viszont kötnek csengettyűt, mert a szán zajtalanabb, gyorsabb, mint a szekér, s mellékutcákban szánkázó gyermekek könnyen a lovak alá kerülhetnek.

A lusta, fekete bivalyra nem szokás éles hangú, szaporán szóló sárgarézcsengőt kötni, csak a repedtfazék hangú „harang talál rea”.

(A hanghasználat kulturális meghatározottsága érhető tetten itt. Más, logikusnak tűnő indokot semmit sem lehet felhozni mellette, csak azt, hogy „nem talál”.)

Ha a baromfiudvar fölött elkezd körözni a vércse, a jajveszékélő, menekülő tyúkok segítségére siető háziasszony éles, rikoltó hangján ijeszti a ragadozót. Ejjel, az istállóból hallatszó „dengetésre” a gazda kel fel megnézni, hogy „nincs-e valami baj az állatokkal”.

A példákat tovább lehetne sorolni, annyit azonban még el kell mondanunk, hogy a hanghasználat ökonomikusabbá teszi a létfenntartás tevékenységeit. A hangkörnyezet egészének értelmezése nem úgy történik, hogy minden hangnak a lehetséges jelentését a helyére teszi az egyén, hanem csak azokat értelmezi, amelyek fontosak a pillanatnyi vagy a jövőbeni helyzete szempontjából.

Ha összegzésképpen a hanghasználat (gondolunk itt a szándékosan létrehozott hangokra) valamiféle szabályát akarjuk kitapintani, a legjellegzetesebb vonása talán az, hogy a funkció a döntő meghatározó. Elítélik az ok nélküli hangoskodást, például a felcicomázott, csengőkkel, pergőkkel felszerelt lószerszámot hivalkodónak tartják, olyan valaminek, ami kilóg a megszokottból.

Az értelmezés hasonlósága mögött a közös életvilág kitermelte olyan közös értékrendszer húzódik meg, amely minden helyzetre tartalmazza a megoldás, a továbblépés szabályszerűségeit, a mindennapi cselekvések vezérfonalát.

Az értelmezés e hasonlósága talán a közösség legfőbb ismerve.

(Oláh Sándor: A munka hangvilága. Megjelent a TETT 1986/3. számában.)

Ahhoz, hogy következtetéseket lehessen levonni, elég egy helyzetet jobban szemügyre venni. De vannak, természetesen, strukturálisan egybeeső helyzetek, amelyek mögött ott rejtőzik a szabály: „az ügy szót sem érdemelne, ha lépten-nyomon nem találkoznánk hasonló esetekkel”. Új tárgy tűnik fel a környezetünkben, hogy átvegye egy régi helyét. Igen könnyen tudomásul lehetne venni, hogy „új tárgy –

új helyzet”, ha az új tárgy nem követelné a régi tárgyhöz és régi helyzethez kötődő rutinok lebontását, újabbak kialakítását. Nagyban, globálisan tapasztaljuk ma ezt: váltam kell és ezzel együtt változni. Cseppet sem könnyít dolog, hiszen, amint szó lesz róla a következőkben, a mindennapok apró rutinjait is csak nehezen tudjuk átépíteni.

Napok óta lóg az előszoba fogasán a vadonatúj táska, a figyelmes feleség alkalmi ajándéka. Kézbe vettem, megtapogattam, kipróbáltam a villámzárat, kapcsokat, megszemléltem rekeszeit, oldalzsebeit, aztán szegre akasztottam. A használatba vételt még egy ideig elnapolom, még megteszi a régi, érvelek magamban. Igaz, meglátszik rajta a mindennapos hurbolás, a varrások már több helyen felfeslettek, megkopott, de még nem akaródzik félretenni, és átpakolni belőle az újba. Eltelik egy hét is, amíg a szemrehányó tekintetek, célozgatások, megjegyzések hatására ráveszem magam, hogy átrámoljam apró személyes tárgyaimat, és használni kezdem az új táskát.

Az ügy szót sem érdemelne, ha lépten-nyomon nem találkoznánk hasonló esetekkel: az emberek jó része megszokott tárgyaitól több-kevesebb nehézséggel válik meg, még akkor is, ha észérvek már eldöntöték, hogy ezt vagy azt kell tenni, ki kell cserélni, el kell adni stb.

„Eladtam a kocsit! Hát sajnáltam... Most ötéves, ezután kezdődnek a javítások rajta. Jó volt, idáig semmi problémám nem volt vele, igaz, a bejáratást tökéletesen megcsináltam annak idején. Sajnálom, na, hiába is tagadnám, pedig az árát is megadták, annyit kaptam érte, amennyivel vettem volt. Furcsa lesz nélküle.” (45 éves férfi)

A példákat tetszés szerint lehetne szaporítani; ennél fontosabb egy pillanatra elgondolkoznunk azon, hogy mit is jelentenek nekünk a megszokott tárgyak, és miért okoz problémát a róluk való lemondás. Előrebocsátjuk, hogy csak a számunkra hasznos, bevált tárgyakhoz való viszonyunkról lesz szó. Ezeken kívül olyan tárgyak is léteznek környezetünkben, amelyekkel szemben ellenszenvvel viseltetünk, s ezt a viszonyt agresszív gesztusainkkal rendszerint ki is fejezzük. És végül ott van a számunkra közömbös tárgyak széles tartománya,

ahonnan kiemelkedik és ahová alámerül az első két kategória. A megszokás folyamatának első mozzanata valamely tárgy birtokba vételével kezdődik.

A személyes indítékoknak a birtokbavétel aktusában megkülönböztett szerepük van. A birtokbavétel módja, feltételezésünk szerint, meghatározza a tárgyunkkal való későbbi bánásmódunkat. Azok a tárgyak, amelyeket mi választunk ki saját magunknak, és energiát fordítunk a megszerzésükre, kétségtelenül közelebb állnak hozzánk, mint amit kiutálnak, kiosztanak nekünk, vagy valamilyen külső kényszer szorít rá, hogy körülvegyük magunkat velük.

A fentiek igazolására rengeteg példa hozható fel mindennapi életünkben, gondoljunk csak arra, hogyan használjuk az egyes intézmények előírta tárgyakat (iskolai egyenruhától kezdve a kórházi evőeszközökig), és hogyan a saját személyes tárgyainkat.

A birtokunkba került tárgyat rendeltetésének megfelelően használni kezdjük. (Számptalan eset fordul elő a gyakorlati életben, amikor az emberek, tárgyaikat más célokra is felhasználják, mint amire az illető tárgy készült, ezektől itt most eltekintünk.)

A táskába például elhelyezem apró személyes tárgyaimat, minden a megfelelő helyre kerül, pár napi használat után már anélkül, hogy odapillantnék, mindent megtalálok benne. Elhúzó a villámzárat, előkotrom a pénztárcát, a ceruzát, vagy amire éppen szükségem van. A naponta ismételt mozdulatok beidegződésekké válnak, a beidegződések rétegződéséből kialakul a tárgyak rutinszerű kezelésmódja. A mozdulatok automatizmusokká szerveződnek, aminek nyilvánvaló előnye, hogy ezekre az apró műveletekre nem kell külön koncentrálni, problémamentesen végrehajthatók, mialatt másra figyelünk, következőképp ezeknek az apró cselekvéseknek a tervezésére, kivitelezésére szükséges energiával takarékoskodunk. Tárgyaink folyamatos használatával egyféle tudatalatti „tudáskészlet” termelődik, amelyet legtöbbször meg sem fogalmazunk magunknak, csak érzünk.

A használati tárgyainkhoz kapcsolódó tudáskészletünk mindaddig háttérben marad, amíg az illető tárgy, amelyhez kapcsolódik, használatban van. Csak akkor jelentkezik, mikor egy új tárggyal helyettesít-

jük, amely funkciójában azonos, ám formája, alakja stb. lehet különböző.

Mi történik ilyenkor? Az elhasznált tárgyhoz kapcsolódó rutinkészletünk is érvénytelenné válik, nincsen többé szükségünk rá.

Az új tárgyunk – ha elfogadjuk, hogy ez az újdonság a tárgyunk valamilyen fokú „más”-ságát jelenti a régihez viszonyítva – a használat során a beidegződött mozdulatok rutinszerű láncolatának egy új sorozatát igényli. Igen ám, de az elhasznált tárgyunkkal együtt a vele kapcsolatban kialakult rutinkészletünket nem utalhatjuk zökkenőmentesen tudáskészletünk lomtárába. Az automatizmusok új tárgyunk használata kezdetén még egy ideig élnek, csak bizonyos idő elteltével törölődnek; még oda kell figyelniük, egy bizonyos alkalmazkodási, megszokási periódusra van szükségünk, amíg új beidegződésre teszünk szert. Ha ezek kialakultak, akkor a frissen birtokba vett tárgyunk már nem új – elveszítette előbb említett „más”-ságát, megszokott tárgygyá vált.

A használat során tárgyainkra olyan jelentések rakódnak, amelyek számunkra különlegesek, de társaink előtt rejtve maradhatnak. „Ezt a piros pulóvert tíz évvel ezelőtt az ösztöndíjamból megtakarított pénzzel vásároltam” – mondja valaki, és ez a rámutatás a tárgyra, számára élménytöredékek, hangulatok felelevenítése is egy pillanatra, de csakis számára. Tárgyainkhoz emlékek fűződnek, tárgyainknak története van, a mi személyes életünk története; az eltelt idő egy szelvénye kapcsolódik hozzájuk, ami nem más, mint a mi személyes életünk ideje.

Ezek a jelentések a tárgy funkcionalitására rátelepülő ideologikus jelentések, amelyek az emberi kapcsolatok szférájában kelnek életre, és nemegyszer látványos pályát futnak be. (Itt eszünkbe juthatnak olyan szélsőséges, anekdotikus történetek, amikor a váló házastársak a közösen szerzett tárgyaikat nem elosztják, hanem megsemmisítik. A megsemmisült kapcsolatot a funkcionalitásukban megsemmisült tárgyak jelzik.)

Tárgyaink lehetséges jelentései két csomópont, a tárgyak és az egyén körül kristályosodhatnak ki. Az előbbi példánál maradva: ha azt mondja valaki: „nézd meg ezt a pulóvert”, egy sor dolgot meg-

tudhatunk: milyen az anyaga, színe, formája, megállapíthatjuk, hogy melyik divathullám hozta, de számunkra egy közönséges pulóver marad. Látványa csak a tulajdonosában elevenítheti fel a már említett egyéni, szigorúan személyes jelentésrétegeket. Éppen e „képességük” folytán lépnek be a tárgyak az emberi kapcsolatok alakulásának, szerveződésének folyamatába. A kapcsolatápolásban például, ha megsejtjük, hogy partnerünk számára bizonyos tárgyak milyen érzelmi töltettel bírnak, akkor interakcióinkban hangsúlyt helyezünk arra, hogy az illető tárgyhoz mi is a partnerünkhöz hasonlóan viszonyuljunk, vagy legalább ne zavarjuk meg a másik sajátos tárgyhasználatát. Természetesen csak akkor viselkedünk így, ha számunkra fontos, szándékosan fenntartott viszonyról van szó. Más esetekben, például ha az ellenszenv lesz személyközi kapcsolataink szervező elve, és a közös együttléteken a másik iránti negatív attitűdöket kell kifejezni, akkor viszonyulásunkat a másik tárgyaira is rávetítjük. A kapcsolatok megromlását nemegyszer kíséri a tárgyak rombolása is.

Az életünket benépesítő tárgyak jelentése nem egyszer s mindenkorra adott; folyamatosan változik, egyik végteléből a másikba csaphat át egy tárgy jelentésének affektív töltete.

Évek óta járok-kelek például a város bizonyos utcáin anélkül, hogy észrevenném a közlekedésrendészet tereptárgyait. Gyalogos vagyok, a gyalogátjárókon kívül más dolog, ami a közlekedést szabályozza, nem érdekel. Amikor a hajtási engedély várományosa leszek, az ismert útvonalon tucatnyi tárgyat fedezek fel, amelyek mellett eddig közömbösen haladtam el: figyelmeztető-tiltó, sebességkorlátozó táblák, aszfaltra mázolt jelzések, stb., amelyek jelentései most nagyon fontosak lesznek számomra. Céлом szempontjából ismernem kell az egész szabálykészletet, amit ezek a tárgyak testesítenek meg.

De ha sokadik próbálkozásom is sikertelen marad a jogosítvány megszerzésére, és végérvényesen lemondok róla, egyik-másik útszakasz látványa (ahol éppen szabálytalankodtam) évekre a gyűlölettel határos érzést, hangulatot válthat ki belőlem. Ugyanaz a tárgy, amely továbbra is változatlan, többféle jelentést is kaphat, ahogy a fenti banális példa is igazolja.

Nem nehéz észrevenni, hogy a többféleség az egyéni életrajzi helyzet változásával van szoros összefüggésben. Gyakorlati megfigyelés, hogy az azonos életrajzi helyzetben levő egyének tárgyhasználata a tárgyakkal való bánásmód nagyfokú hasonlóságát mutatja. Rutinok, kezelésmódok, gesztusok általánosulnak ebben a gyakorlatban, magától értetődésük sorozataiként az egyéni tapasztalat részévé válnak a szocializáció folyamatában.

Akkor törlik meg e magától értetődésük láncolata, amikor a horizonton új tárgyak jelennek meg, új használati receptekkel, az egyéni életrajzi helyzetek változásainak következményeként. Az addig általános, közös gyakorlat feldarabolódik, a tárgyak jelentései nem „átláthatók” minden jelenlevő számára. Ez a jelenség azonban már a „szokatlan” tárgyak világához tartozik.

Összegzésképpen elmondható, hogy a tárgyainkkal való bánásmód elsősorban a jelentés függvénye, a jelentés pedig az életrajzi helyzettel áll szoros kapcsolatban. Ezért állapíthatók meg a tárgyhasználat finomabb elemzéseiből, leírásaiból csoport-, réteg- (sőt kultúra-) specifikus jellemzők.

(Oláh Sándor: A megszokott és az új. Megjelent a TETT 1988/1. számában.)

1988 végén jelent meg az antropológiai TETT-szám, az „Embertől emberig”. Biró A. Zoltánnak a keretet adó tanulmányából idézek:

*„Emberi’ sajátosságaink – nagy valószínűség szerint – a kapcsolatépítés mikéntjében keresendők. Eppen ezért kell kissé alaposabban szemügyre venni az **egyéni kapcsolatépítés** gyakorlatát.*

Ha mindazt, ami engem mint egyedi embert körülvesz, környezetnek nevezzük, akkor első megállapításunk erről a környezetről az lehet, hogy igen sok elemből áll. Vannak közöttük fizikai elemek (tárgyak, élőlények, méretek, színek, mozgások, stb.), van sok olyan elem, amelyet a társadalomkutatás együttesen szociális szférának nevez (ide tartozik a tőlünk függetlenül létező kapcsolatok halmaza),

és nem utolsósorban beletartozik ebbe a környezetbe igen sok olyan elem is, ami az ismeret, tudás, hiedelem fogalmaival írható körül (mentális szféra).

...A számunkra fontos elemekhez nem csupán ragaszkodunk, azok mintegy fogva is tartanak bennünket. A megszokott hely, a kedvenc ruhadarab, az otthon, a jó pletykaszomszéd, a mindig előhúzható meggyőződés és még sok más egyéb azért olyan fontos, mert bennük mintegy föl vagyunk oldódva, azonosságtudatunk a hozzájuk való viszonyulásainkban van lehorgonyozva. Azt is mondhatjuk, hogy azonosságtudatunk az ezekkel az elemekkel kialakított kapcsolatainkban „él”, de csakis akkor – és ez nagyon fontos –, ha ezeket a kapcsolatokat újra meg újra eljátsszuk, ha a számunkra fontos elemekhez való viszonyulásainkat a mindennapos viselkedés síkján nap mint nap megfogalmazzuk...

Az én számára fontos kapcsolatok szerkezetükben mindig egybeesnek még jó néhány más kapcsolattal. Mindig vannak még olyan személyek, akik a maguk során ugyanúgy viszonyulnak a szóban forgó fontos környezeti elemhez, mint ő maga. Más szóval **a kapcsolat mindig közösségi jellegű**, még akkor is, ha az egyén ezt észre sem veszi...

Minden viszonyulásom más viszonyulásokkal való egybeesés finom játéka nyomán nyeri el értelmét. Az egybeesések egyfajta közösséghez való tartozásomat vagy különbözőségemet jelzik. Ez a kommunikációs megmértetés (kapcsolódás és elhatárolódás) minden viszonyulásomban ott van, ezek alapján demonstrálom mások és a magam számára, hogy most éppen hova nem tartozom...

A mindennapi kapcsolatvilág működése ilyenformán állandóan kisebb-nagyobb, egymást át- meg átfedő közösségeket hív életre, működtet és bomlaszt szét. Mindez a mindennapi viselkedés szintjén történik, ezért a kapcsolatvilág megismerésében a legkézenfekvőbb eljárás a **konkrét helyzetek vizsgálata** lehet. Minden egyedi viszonyulás a maga során egy-egy közösségi jellegű viselkedés része. S mint ilyen – nyelvszerű. Azok számára, akiknek a környezet elemeiből ugyanazok fontosak, a fontos elemekhez való viszonyulásuk gyakorlata a környezet beélésének egy „nyelvét” hívja életre. Olyan, nyelv

ez (a kommunikatív viselkedés nyelve), amely a beszédet éppúgy magába foglalja, mint a térbeli távolságok megválasztását, a hanggal való szabályozást éppúgy, mint a kapcsolatokkal vagy a mentális elemekkel való manőverezést. Vizsgálatára olyan tudományág vállalkozhat, amely elismeri a mindennapokban működő sok-sok emberi közösséget, és valamely kultúra specifikumának megragadását az e közösségekre jellemző „nyelvek” leírásában és értelmezésében látja.

Ez a sokféle tudományágból táplálkozó, egyelőre még önnön helyét kereső megközelítés a kommunikációs helyzetek antropológiája.”